

Balázs Géza

Szavak, szavak, szavak

Juhász Gyula Szavak című versében (1934) mindent elmond, amit a nyelvész a modern elméletek tükrében is elmondhatna. Ékes bizonyítéka ez annak, hogy a művészet sokban a tudomány előtt jár, megérezkíti azt, amiről tudományosan még nem tudunk eléggé megalapozottan beszélni.

Szavak, csodálatos szavak.

Békítenek, lázítanak.

Eldöntenek egy életet.

Föjlárnak, mint a kísértetek.

Szárnyalnak, mint a gondolat.

Görnyedve hordnak gondokat.

Világot jelentenek.

Meghaltál, ha már nincsenek.

Dalolnak és dadognak ők,

Gügyögnek, mint a szeretők.

Ölnek és feltámasztanak.

Szavak, csodálatos szavak.

Vagyis – anélkül, hogy visszamondanám, prózára fordítanám a verset – a költő számára a szavak „csodálatosak”, csodával telítettek. A csoda: tünemény, meglepetés, megmagyarázhatatlan, emberfölötti. A szavaknak hatásuk, hatóerejük van: békére és lázításra képesek. Az 1960-as évekbeli beszédaktus-elmélet, majd a jelentéselméletek tükrében már tudományosan is látjuk, a szavaknak „erejük” van, néha önmagukban is képesek cselekvésekre – ezek a performatív (cse-

lekvést végrehajtó) kifejezések. A szavak alkalmasak a nyelvi béke és a nyelvi háború megteremtésére. „Eldöntenek egy életet”: kutatások, tanulmányok sora rejlik ebben a tömör kijelentésben. A jó, a helyes, az „adekvát” szó eldönt egy életet – mert nyelvi sikert hoz. Az alkalomhoz, helyzethez nem illő szóhasználat is eldönthet egy életet – mert nyelvi hátrány társadalmi hátrányhoz vezet. Ezt a nyelvi deficit elmélete, a legnagyobb hatású szociolingvisztikai elmélet mondja ki. Ma már minden modern iskolarendszerben ügyelnek a nyelvi hátrány kiküszöbölésére. Valóban, a szavak meghatározzák életünket. „Föjlárnak, mint a kísértetek”: felszínesen vagy mélyen rögzülnek a tudatunkban, aligha tudjuk, hogy miért. Korábban aktív és passzív szókinsnek nevezték a különbséget. De hogy miért „száll le” egy aktív szó a passzív szókinsbe, arról már kevesebbet tudunk. S hogy vajon miért „járnak föl” kísértet módra, egy álomban, szülés közben, életünk alkonyán? Titkait az agyfiziológusok, a neuro- és a pszicholingvisták kutatják. A fönt és lent régiói nyílnak meg a következő versszakban: „Szárnalnak, mint a gondolat.” Régi és eldönthetetlen vita: a gondolat még nem nyelvi alak, még nem szó. A gondolatot még nem köti gúzsba a nyelv. De a szavak is képesek a mérhetetlen szárnyalásra: gondoljunk csak a szabad, kötetlen beszédre, a kibeszélés mámorára, a „csak úgy” beszédre. Lelkünk megújul egy önfeledt baráti beszélgetésben. És szárnyalni tudnak a számunk-

ra „pozitív” erővel bíró szavak: család, gyermek (leginkább így, m-mel, mert a hosszabb alakban több az érzelem), haza, szülőföld, anyanyelv, ház-haza. És persze ott van a fönt ellentéte: „Görnyedve hordnak gondokat.” Most tekintsünk el a betűrim stilsztikájától (g, valamint az r, d-k kopogásától, nehézségétől), nemcsak a hangokban, hanem a szavakban is érezzük, érezhetjük a gondok súlyát, amelyek vállunkat nyomják: szegénység, éhínség, környezetszennyezés, gázszámla, túlnépesedés, nemzetfogyás... Ki-ki felsorolhatja a saját pozitív és negatív szókészletét, sőt frazeológiáját: szólásait, közmondásait, szállóigéit, különösen az európai kultúrát anynyira összetartó bibliai frazeológiát, családi történeteit, szótörténeteit (a gyerekek első szavait). „Világot jelentenek”: a szavakból, a nyelvből épül fel a világ, a mi szavainkból a mi világunk. A nyelv, az elsőnek tanult nyelv az anyanyelv, a világlátásunk, a világ kategorizációjának az alapja. Anyanyelvünk szemüvegén, szavain, nyelvtani szerkezetein át látjuk a világot. Megdöbbenő élményről számolnak be külföldi klinikákon, nyugdíjasházakban. Az 1920-as, 1930-as években jómódú nyugat-európai szülők által örökbe fogadott magyar árva gyerekek sikeres életút után most érnek életük utolsó szakaszába. Magyar származásúak, de kint már nem beszélték az anyanyelvüket, hollandul, angolul, franciául élték le életüket. S egyre több beszámolót kapunk arról, hogy ezek az idős emberek egyik napról a másikra elveszítették a nyelvüket, és egy „ismeretlen” nyelven kezdtek el gagyogni. Utánanézték származásuknak, gyanakodtak, hogy a magyar lehet az ismeretlen nyelv. Tolmácsot hívtak, s valóban az idős emberek már csak magyarul beszél-

tek. Az marad meg legtovább, ami a legelőször épült be. Tehát ki nem nyilvánítottan végig ott munkált, akkor is, ha az a mindennapokban nem látszott. S a következmény: „Meghaltál, ha már nincsenek.” Illetve: még életünkben meghalhatunk (egy kicsit), ha elfogynak szavaink, ha képtelenek vagyunk a kommunikációra. Az Isten-ember közötti kommunikációs helyzetben a szavak alkalmatlanságára figyelmeztet Pilinszky János (Apokrif, 1954.), persze a végítélet napján, mi lesz a nyelvvel, ha „elhagyatnak akkor mindenek”?

„Szavaidat, az emberi beszédet én nem beszélem. (...)

Nem értem én az emberi beszédet, és nem beszélem a te nyelvedet.

Hazátlanabb az én szavam a szónál! Nincs is szavam.”

Paradoxonok sora: szavaid emberi beszédet alkotnak, de én azt nem beszélem, mert nem értem az emberi beszédet, a te nyelvedet. Hány-szor megéljük azt, hogy azonos nyelvet beszélve sem értjük egymást. S a teljes elhagyatottság: „Hazátlanabb az én szavam a szónál.” – Juhász Gyula sorai húsz évvel korábbról erre rímelnek: „Meghaltál, ha már nincsenek.” Majd a kommunikáció újabb dimenziói tárulnak fel: a költészet, a népköltészet, a kifejezés-kifejezhetetlenség skálái, a nyelvi játék. „Dalolnak és dadognak ők, / Gügyögnek, mint a szeretők.” Már megtudtuk, hogy a szavak „szárnyalnak”, de dalolni és dadogni tudnak, attól függően, hogy a kifejezés mennyire köti béklyóba őket. Népköltészet, vers, gyermekvers, szerelmesek játékos (játszi) beszédmódja – mind-mind a nyelv ezernyi kifejezési lehetőségét bizonyítják. Megbizonyosodhatunk e sorok igazságáról, ha

„csak úgy” olvassuk és persze újraolvassuk kedvenc költőink verseit, fontos itt az újra, hiszen az ismétlés az emberi kultúra, nyelv, szövegalkotás, stílus alapja. S végül összegzésként megismétli a költő a legfontosabbnak szánt gondolatát és kezdősorát: „Ölnek és feltámasztnak. / Szavak, csodálatos szavak.”

Lehet kommunikálni (valamit közösség, a másik számára világossá tenni) és persze lehet exkommunikálni (kirekeszteni). Állítólag – itt e földi létben – nem lehet nem kommunikálni. (Persze lehet, de akkor a nem kommunikálót figyelő fokozott jelfejtővé válik, s ennek a nem kommunikálásnak is jelentést tulajdonít.) A kommunikáció szavakkal és persze szavak nélkül zajlik. A kommunikációelmélettel kibővült modern nyelvtudomány a szavakban (és persze általában a viselkedésben) lelki, társadalmi, környezeti lenyomatokat, jeleket lát. A nyelv szókészletből (lexikon), nyelvtani szabályokból (grammatika) és használati szabályokból (pragmatika) épül fel. Egy-egy nyelv szókincsét aligha tudnánk megszámlolni, egyszerűség kedvéért egymillió nagyságúnak feltételezzük (persze rendszerint tájszavak, szakszavak, vagy például a teljes számsor elemeit kivéve belőle), egy-egy ember szókincse legföljebb pár tízezer szó: van, akinek kevesebb, van, akinek több. A szótározott szómennyiség általában százezres nagyságrendű, a legnagyobb külföldi szótárak félmillió körüli szóállományt tartalmaznak. A szavak hasonlóképpen és persze másképpen képezik le a világot: egy-egy nyelv szókészlete sajátos, egyedi módon tagolja a környezetet, a nyelvtan és a frazeológia pedig még tovább távolítja egymástól a nyelveket, igaz az átvételek (szavak, nyelvtani

szerkezetek, frazeológiai egységek) alig látható újabb műveltségi „rokonosságokat”, területi kiegyenlítődéseket építenek fel. Ráadásul a szókincs folyamatosan változik. Környezeti, gazdasági, társadalmi, politikai tényezők hatására akár lökészerűen is változhat a szókincs összetétele. Az 1990-es éveket Magyarországon „szókincsváltó évtizednek” nevezte el egyik nyelvészünk (Fábián Pál). Ma tehát gyors szókészletteni, nyelvi változásoknak vagyunk kitéve. A hagyományos szövegek (Biblia, irodalom) világa rohamvást távolodik ma generációitól. Magyartanárok panaszkodnak, hogy a tegnap még annyira kedvelt Jókai Mór vagy Arany János ma már nem olvasmányélmény, az ismeretlen szavak tömege elriasztja az „egyszerű” szemantikájú szövegekre szocializálódott, illetve a semmit sem „olvasót”. „Ösztövéér kútágas hórihorgas gémmel”: mit jelent egy mai gyerekeknek a kútágas és a gém, az ösztövéerről és a hórihorgasról nem is beszélve. Ma már az ötvenes évek szókészlete is fényévnnyi távolságba került: békekötvény, MHK, malenkij robot... Egyértelmű, hogy egész életünk szótanulási és szófelejtési folyamat, program. Az informatikai világba tekintve megjósolhatjuk, hogy a folyamat nem fog lassulni, hosszú távon együtt kell vele élnünk.

Baj van a szavakkal – állapíthatja meg a laikus megfigyelő is. A régiakat nem értjük, az újakat nem győzzük tanulni, a nemzedékek mintha nem mindenben értenék meg egymást, mintha folyamatosan távolodnának: ember az embertől, családtagok a családtagoktól. Ha mélyebb búvárlatokat is végzünk, a külső tényezők hatásainak sokaságát véljük fölfedezni a szavakban és persze a nyelvben.

Fájó látni az anyanyelven megszólalni nem tudókat, az akadozókat – vizsgán, feleletkor, orvosnál, ügyfélszolgálati irodában. És sokszor kész ilyenkor az ítélet: még elmondani sem tudja, hogy mi a baja! Illyés Gyula számos helyzetet felsorol a nyelvi megáláztatásra (Koszorú, 1973), s ha körülnézünk, mi is mennyi megvalósulását láthatjuk a szociális deficitnek, az empátiahiánynak...

*„tanár-kigunyolta diák, szerzsán-legyalázta baka,
összeszidott panaszos, hivatalnok-
unta mamácska
nyelve; csomaghordók, alkalmi fa-
vágók, mert
gyárba se jó, szakmára sem alkalmas
(mert
nyelv-vizsgát se megállt) proli nyelv-
ve; az ifjú
főnök előtt háborgó veterán
nyelve; a rendőrörsön azonnal
fölpofozott gyanúsított
mélyebbről fakadó tanúság-
tétele, mint Lutheré...”*

Mintha általában baj lenne a másik megszólításával: nincsenek jó szavaink a magázódásra-önözésre, a nők megszólítására. Igaz, a folyamatba mélyen belenyúlt a politika: amikor leegyszerűsített, sematikus demokratizmus szellemében általános tegeződést, elvtársozást javasolt. Elmosódik a másik személy: dialógusaink többnyire monológok. Ahogy Ladányi Mihály mondja a szerelmi kiüresedésről szóló versében (Múlnak az órák):

*„Múlnak az órák
a bemutatkozástól a moziig, ahol
két ember összelelegedhet egy kicsit,
aztán karon fogják egymást az ut-
cán, aztán
a sötét lépcsőház következik,*

*később az ágy, ahol
mindegyik én-nel kezdi a mondatot –
És így múlnak az órák.”*

A monológok fárasztó közlési kényszerekbe torkollhatnak. Logorreának nevezzük azt az állapotot, amikor valaki a másokra való tekintet nélkül beszél és beszél. Mögötte a fájdalmas magány vagy a szociális együttműködés teljes hiányát vélhetjük felfedezni.

Dokumentálható, hogy az érzelmek kifejezésével is napi gondjaink vannak. Pozitív érzelmekre alig ismerünk néhány jelzőt, a negatívakra annál többet. Ebben a fölfedezhetjük az önbizalmunkat rontó nemzeti önképünket, a hungaropesszimizmust is. Akárcsak a durva beszédben. Személytelenednek a szerkezeteink:

A MALÉV berlini járata megkezdí a beszállítást. (A „járat” kezdi meg a beszállítást, ahelyett, hogy „a kedves utasok fáradjanak a kijáráthoz, a géphez”.)

Az Árpád hídon lassú az előrejutás. (Ki számára?)

A közbiztonság tekintetében először az állampolgárok fejében kell rendet teremteni. (Mondja a „kommunikációs szakember”; azaz másként kell gondolkodni a közbiztonságról, mást jelent a közbiztonság a rendőrség, és mást a lakosság számára. Vagyis, ha holnap betörnek a lakásomba, akkor nem az a lényeges, hogy betörnek, hogy romlik a közbiztonság, hanem az, hogy „általános tendenciákat tekintve” azért nem rossz a helyzet.)

A ... című folyóirat kézbesítési feltételrendszerének megváltozása alapján 2000. márciustól kizárólag azon regisztrált tagok felé kerül ki-

küldésre a folyóirat, akik 1999. december 31-ig adatszolgáltatási – az alakulás évétől kezdődően 1999-ig minden évi korrigált nettó árbevétel megadásra került – és tagdíjfizetési kötelezettségüknek eleget tettek. (És ez még csak a kezdete egy hivatalos levélnek, amely ékes bizonyítéka annak, hogy a csaknem száz éve ironikusan-dühösen kritizált bürokratikus stílus él és virágzik.)

S mi van akkor, amikor a politika, s nyomán az élni akarás, a boldogulást tilt el szavaktól, ráadásul a legmélyebben érzelmiektől, az anyanyelvtől, az anyanyelvi nevektől (ugyancsak Illyést idézve, de most a Közügy című versét 1981-ből):

*„... Falvak sora
mondja álmában bece-
névként gyermekkori nevét.”*

Beszédbeli „múló” hatásoknak gondoljuk a mindennapi „kis” verbális agressziókat: hallgassanak meg egy gépkocsivezetőt, egy tévénezőt, egy buszbéli utastársat – különösen fiatalokat. De másutt is folyamatosan érik az embert verbális inzultusok: az orvosnál (mintha nem értenénk egymást), az ügyfélszolgálatokon, a hivatalos telefonbeszélgetések során, munkahelyen. S ide tartozik az imént idézett levél is, de példáért fordulhatnak az adóhatóság bármely leveléhez. A legolvasottabb újságok azok, amelyek egyfajta pletyka- és olykor rágalomfüzért közölnek, a rádió- és tévéműsorok, amelyek a „köz”, többnyire azonban szerepelni vágyó, feltűnősködő, agresszív emberek „véleményét” adják közre. Ha a szerkesztők (valami érthetetlen okból) feladnák a példányszám- és a hallgatottság-nézettség iránti erőfeszítésüket,

egy csapásra itt lenne a nyelvi béke. De nem lehet itt, mert ez a médiarendszer lényegéből fakad, amely a fennmaradási harc, profit, hatalmi érdekek búvkörében folyamatosan „hátást” kell hogy gerjesszen. A mindennapi beszédben is terjed a korábban csak eufemisztikusan ifjúsági kultúrának, nyelvnek tekintett jelenség (szleng, játékos, de inkább infantilis szóképzés, agresszív rövidítések stb.). Néhány nyelvész ebben a demokratizálódást, sőt a nyelvi kreativitást látja, a korábbi paternalizmussal és előírt nyelvhasználattal szemben. Én – a szleng nagyszerűségét és kreativitását tisztelve – az infantilizálódást, az elsekélyesedést, a (nyilvános) beszédbeli érettség hiányát látom. Ma már nincs nyilvános, főleg nem tömegkommunikációs közbeszéd kötelező buta ugatás, öncélú jópofaság nélkül. Persze nem a kommunikációs könnyedség és a nyelvi humor ellen beszélünk; valódi, természetes, emberi közvetlenséget vagy magvas nyelvi humort alig-alig mutatnak a közéleti szereplők.

Újabban azt is megállapítottuk, hogy környezeti tényezők is hatnak a nyelvre: az ólom- és a porszennyezés hatására olvasási, kiejtési hibák jelentkeznek, a megerősödő zaj kiabálásra ösztönöz – ami azért mégsem a normális emberi kapcsolatok zajszintje.

Tegyük még hozzá, hogy mindennapjaink a betegségfóbia és az egészségmánia számos, önmagában is krónikus tünetét mutatja. Ma már mindennel kapcsolatban említhető a *-fóbia* és a *-mánia*; a fentebb felsorolt jelensége kórtünetként is leírhatók. Akkor nyilvánvalóan van rájuk terápia, intézményrendszer, orvosság stb. is. Igen, a jelenségtünetek sokszor betegségként határozhatók meg; s intézményrendszer települ rájuk, tovább

bonyolítva az amúgy is bonyolult társadalmi együttműködést. Természetesen meg nem kérdőjelezve a különböző szakmák kompetenciáját, jó szándékát, cselekvőkészségét, most mégis egyszerű, ha úgy tetszik, a legegyszerűbb megoldásokra hívom föl a figyelmet.

Mit mondhatunk tanácsként pedagógusoknak, intézményvezetőknek, teológusoknak, újságíróknak, érdeklődő, nyitott embereknek a mai kommunikációról, illetve a sikeresebb, hatékonyabb, diszkriminációmentes kommunikációt elősegítő? Van-e terápia?

Van, s mint az előre jeleztem, az esetek túlnyomó többségében ez a legegyszerűbb, az emberiség által kitalált módszer. Vagyis: a beszéd, a beszélgetés. Nevezhetjük persze beszédterápiának, vagy egyik változatát olvasásterápiának (irodalomterápiának) is. A családban kell kezdeni, a kisközösségekben folytatni. A kommunikáció – hogy az 5E képletemet hangoztassam – elsősorban együttműködés, empátia, erőfeszítés, valamint esztétika és etika. Nem orvos és pszichológus, hanem a környezet, az emberi, a társadalmi, a természeti és az épített környezetek alakítják, határozzák meg. Úgy kell berendeznünk az életünket, hogy a kommunikáció, vagyis az emberi kapcsolatok helyet, időt kapjanak benne. Tartsuk szem előtt, hogy minél jobban képes valaki az érzelmeit verbalizálni, annál jobb a lelki egyensúlya. Tudatosan is fenn kell tartani bizonyos kommunikációs módokat, műfajokat, váltogatni kell őket, hogy mindig élményt is jelentsenek – vagyis vissza kell találni korábbi korok vagy korábbi önmagunk hasznos, jól működő elfoglaltságaihoz. És persze a legfontosabb, hogy ezt a gyerekeknél kezdjük: mese-mondás, felolvasás, kirándulás, sport, bábjáték, közös játékkészítés, -építés,

majd olvasás, persze leginkább „élményolvasás”, és írás (naplóírás, de milyen csodálatos lehetőség ma már írásműveink közreadására az internet is!). Az olvasásból és az írásból (tudatos szövegalkotásból) szinte varázstüetésre következik a memoriter, közös kultúrkincsünk, műveltségi összecsóválásunk, anyanyelvünk frazeológiájának a megismerése, szereplési helyzetek (felolvasás, versmondás, részvétel színdarab előadásában, éneklés, gitározás), azután hobbi-, baráti és szakkörök, lehetőség a testi és lelki egészség és teljesség jegyében. Mindez gyakorlatilag „szórakozás”, tökéletes időöltés; mégis csaknem egy generáció nőtt már föl úgy, hogy ezt alig ismeri és értékeli, s csak a képernyő nyújtotta információ és világkép határozza meg mindennapjait, a „kötelező szórakozás” pedig a diszkó. Elgondolkodtató, s talán van valami összefüggés aközött, hogy ahol csökken az olvasottság, ott nő a pszichológusokhoz (pszichiáterekhez) járók száma. Az olvasás nagyban segíti az ember verbális képességeinek gazdagítását és karbantartását.

Végül ne feledjük: a szó, a nyelv nevében és eszközével hányan éltek és élnek vissza, s hogy a szavak-jelentések mennyire kifordíthatók, a kommunikáció mennyire manipulálható. Elsősorban azok számára, akik nem ismerik eléggé a világot, a kommunikáció rejtett csatornáit. Erre figyelmeztet Ladányi Mihály Szó című verse (1987.), amelyben nem önfeledt érzelmekkel áradozik a szavak csodálatos emberi képességén, hanem éppen ellenkezőleg – figyelmeztet a szavakkal végzett manipuláció lehetőségére:

*„... szánnivaló zsoldosok a szavak,
csak menetelnek, izzadt katonák,
minden célért egyformán énekelve.”*